BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भातील कृषी संकट : कारणे, परिणाम आणि धोरणात्मक उपाययोजना

डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर

सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख,

अर्थशास्त्र विभाग, महिला महाविद्यालय, अमरावती

ईमेल आयडी: ghumatkar111@gmail.com

गोषवारा (Abstract):

विदर्भ हा भारतातील महाराष्ट्र राज्याचा एक महत्त्वपूर्ण प्रदेश आहे. या प्रदेशात कृषी संकट हे एक मोठे सामाजिक-आर्थिक आव्हान आहे. या प्रदेशाची कृषी अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने मान्सून पावसावर अधिक अवलंबून आहे. एकंदरीत मान्सूनच्या पावसावरील अधीक अवलंबित्व, कापूस आणि सोयाबीनची मोठ्या प्रमाणात लागवड/पेरणी, लहान आणि अल्पभूधारक जमीन, वाढता कृषी उत्पादन खर्च, शेतमालाच्या किमतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात होणारे चढउतार आणि विदर्भातील विविध भागांमध्ये असलेली सिंचनाची मर्यादित उपलब्धता ही विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. विदर्भाच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये दर्शविणारे हे घटक, शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा, हवामानातील बदल आणि किफायतशीर बाजारपेठांपर्यंत शेतक-यांना पोहचण्यासाठी करावा लागणारा विविध अडचणीचा सामना, यासोबतच शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर आणि ग्रामीण उपजीविकेच्या शाश्वततेवर देखील परिणाम करतात. कृषी संकटाचे परिणाम केवळ शेतीपुरते मर्यादित राहत नाहीत, तर ते ग्रामीण रोजगार, कौटुंबिक उपभोग, शिक्षण, आरोग्य आणि स्थलांतर यांवर सुद्धा प्रभाव टाकतात. हा शोधनिबंध विदर्भातील कृषी संकटाची प्रमुख कारणे आणि परिणाम यांचे परीक्षण करतो आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षा सुधारण्याच्या उद्देशाने असलेल्या धोरणात्मक उपायांचे मूल्यांकन करतो. या संशोधन अभ्यासामध्ये सरकारी अहवाल, कृषी आकडेवारी, संशोधन प्रकाशने आणि धोरण दस्तऐवजांमधील दुय्यम आधारसामुग्रीवर आधारित वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टीकोन मांडला आहे. या संशोधन अभ्यासामध्ये असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे की कृषी संकटावर मात करण्यासाठी शाश्वत शेती, सिंचन विकास, परवडणारे संस्थात्मक कर्ज, प्रभावी पीक विमा, कृषी मालाला किफायतशीर भाव/किंमत, बाजार सुधारणा, पीक विविधता आणि अधिक मजबूत ग्रामीण पायाभूत सुविधा यांचा समावेश असलेल्या एकात्मिक धोरणाची गरज आहे.

मुख्य शब्द (Key Words) : कृषी संकट, विदर्भातील शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा, कृषी उत्पादकता, पीक विमा, ग्रामीण विकास, कृषी धोरण.

प्रस्तावना (Introduction):

कृषी संकट हे असे एक संरचनात्मक उपजीविकेचे संकट असून त्याठीकाणी शेती करणे आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य असत नाही. त्यामुळे शेतक-याना अल्प कृषी उत्पन्न, कृषीमालातील किंमतित होणारे मोठे चढ-उतार आणि वाढता उत्पादन खर्च यांमुळे अत्यंत गरिबी, कर्जबाजारीपणा आणि तीव्र मानसिक ताण अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारत हा एक कृषीप्रधान देश आहे. कृषी क्षेत्र हे लोकांना उपजीविका प्रदान करणे, अन्न व कच्चा माल पुरवणे आणि ग्रामीण भागातील आर्थिक घडामोडींना आधार देणे इत्यादींच्या माध्यमातून भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. भारतामध्ये विविध कृषी विकास कार्यक्रम असूनही, अनिश्चित पर्जन्यमान, वाढता उत्पादन खर्च, मोठ्या प्रमाणावर चढ-उतार होणाऱ्या बाजारभावांमुळे आणि विश्वसनीय संस्थात्मक मदतीच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे अनेक शेतकरी कुटुंबांना आर्थिक असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो.

पूर्व महाराष्ट्रातील अकरा जिल्ह्यांचा समावेश असलेला विदर्भ हा प्रामुख्याने कापूस, सोयाबीन, कडधान्ये आणि इतर पिकांसाठी ओळखला जाणारा एक महत्त्वपूर्ण कृषी प्रदेश आहे. या प्रदेशातील विशेषतः ग्रामीण भागामधे, शेती किंवा कृषी हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. या प्रदेशाला असमान सिंचन सुविधा, मान्सूनच्या पावसावरील अवलंबित्व, कापूस आणि सोयाबीनच्या किमतींमधील चढ-उतार, तसेच दुष्काळ आणि इतर हवामान-संबंधित समस्या यामुळे असलेली असुरक्षितता यांसारख्या कृषी आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

विदर्भातील कृषी संकट हे केवळ अल्प कृषी उत्पादकतेची समस्या नाही, तर उत्पादन जोखीम, बाजारातील अनिश्चितता, कर्जबाजारीपणा, संस्थात्मक कमकुवतपणा आणि कौटुंबिक असुरक्षितता यांच्या परस्पर क्रियेतून निर्माण होणारी एक बहुआयामी आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आहे. जेव्हा शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे उत्पादनासाठी आलेला खर्च आणि कौटुंबिक गरजा भागवण्यासाठी अपुरे पडते, तेव्हा शेतकऱ्यांना कर्ज फेडणे, सुधारित कृषी पद्धतींमध्ये गुंतवणूक करणे आणि स्थिर जीवनमान कायम ठेवणे कठीण होते. या प्रदेशातील काही भागांमध्ये तर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या घटना सातत्याने वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून समोर येत असतात. जी एक अतिशय दुख:द बाब आहे.

महाराष्ट्राच्या या विदर्भ प्रदेशातील कृषी संकट हे एक मोठे आव्हान आहे. संदर्भात, प्रभावी आणि प्रदेश-विशिष्ट कृषी धोरणे विकसित करण्यासाठी विदर्भातील या कृषी संकटाची कारणे, त्याचे परिणाम आणि त्यावरील धोरणात्मक उपाययोजनांचे व्यवस्थित परीक्षण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संशोधन अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of the Research Study):

- कृषी संकटाची संकल्पना समजून विदर्भातील कृषी संकटाचे स्वरुप अभ्यासणे.
- विदर्भातील कृषी संकटाच्या विविध कारणांचा अभ्यास करणे.
- कृषी संकटाचे विदर्भ अर्थव्यवस्थेवर होणारे विविध परिणाम अभ्यासणे.
- विदर्भातील कृषी संकट दूर करण्यासाठी उपयुक्त अशा प्रमुख धोरणात्मक उपाययोजना अभ्यासणे.
- कृषी संकट निवारणासाठी सरकारने लागू केलेल्या काही प्रमुख कार्यक्रमांची भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन अभ्यास हा दुय्यम आधारसामुग्रीवर आधारित असून यामध्ये वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा संशोधन अभ्यास महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशावर विशेषतः शेतकरी कुटुंबांच्या कृषी आणि सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर आपले लक्ष केंद्रित करतो. या संशोधन अभ्यासासाठी महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण, विशेषतः त्यातील कृषी, सिंचन, राज्य उत्पन्न आणि ग्रामीण विकास यांवरील विभाग; भारत सरकारच्या कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालयाचे अहवाल; शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या आत्महत्यांसंबंधी राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB) ची प्रकाशने; विदर्भातील कृषी संकटावरील संशोधन लेख आणि शैक्षणिक अभ्यास; कृषी पतपुरवठा, पीक विमा, किमान आधारभूत

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

किंमती आणि ग्रामीण विकास कार्यक्रमांवरील अहवाल यामधून दुय्यम आधारसामुग्रीचे संकलन करण्यात आले आहे. या संशोधनासाठी महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण एक अधिकृत स्रोत आहे. या संशोधनामध्ये आकडेवारी ही तक्त्याच्या आधारे दर्शविली आहे. हा संशोधन अभ्यास मूळ निष्कर्ष सादर करण्याचा दावा करत नाही. या संशोधन लेखाचे निष्कर्ष हे उपलब्ध दुय्यम साहित्य आणि अधिकृत माहितीवर आधारित आहेत.

विदर्भातील कृषी संकटाची मुख्य कारणे (Causes of Agrarian Distress in Vidarbha):

विदर्भातील कृषी संकटासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे अनेक घटक कारणीभूत आहेत. त्यातील प्रमुख कारणे पुढे दिली आहेत.

1. **मान्सून पावसावरील अवलंबित्त्व:** विदर्भातील शेतकऱ्यांसमोर असणारे एक मोठे आव्हान म्हणजे पावसावरील त्यांचे अवलंबित्व होय, विशेषतः ज्या भागांत सिंचन सुविधा उपलब्ध नाहीत किंवा अल्प आहेत. विदर्भामध्ये अनिश्चित प्रकारचा मान्सून, दरवर्षी पावसाला होणारा विलंब, दुष्काळ किंवा अतिवृष्टी इत्यदी बाबींचा पिकांच्या वाढीवर आणि उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम होत असतो. जेव्हा पिकांच्या विकासाच्या महत्त्वाच्या टप्प्यांमध्ये पावसाचे प्रमाण प्रतिकूल होते, तेव्हा विदर्भामध्ये कापूस आणि सोयाबीनची लागवड विशेषतः धोक्यात येते. कमी पावसामुळे उत्पन्न घट होते, तर अतिवृष्टीमुळे पिकांचे नुकसान होते, कीड आणि रोगांचा प्रादुर्भाव वाढतो आणि पीक काढणीचा खर्चही देखील वाढतो. सिंचन प्रकल्प आणि पाणलोट-विकास कार्यक्रम राबवले गेले असले तरी, त्याचा फायदा सर्व गावांमध्ये आणि शेतकरी कुटुंबांमध्ये समान प्रमाणात होत नाही. परिणामी सिंचनाच्या अपुऱ्या उपलब्धतेमुळे अनेक शेतक-यांना उत्पादनविषयक जोखमींना सामोरे जावे लागते.

2. **कृषी आदानांवरील वाढता खर्च:** बियाणे, खते, कीटकनाशके, मजुरी, इंधन आणि शेतीची यंत्रसामग्री इत्यादीच्या वाढत्या किमतींमुळे शेतक-यावर मोठा आर्थिक दबाव येतो. शेतकऱ्यांना अनेकदा आपल्या पिकाचे अंतिम उत्पन्न किंवा बाजारभाव समजण्यापूर्वीच पिकांच्या लागवडीत गुंतवणूक करावी लागते.तसेच जेव्हा कीड हल्ला, प्रतिकूल हवामान किंवा कमी बाजारभावांमुळे शेतक-यांचे उत्पन्न कमी होते, तेव्हा मात्र शेतकऱ्यांना आपला उत्पादन खर्च देखील वसूल करणे शक्य होत नाही. लहान आणि अल्पभूधारक शेतकरी विशेषतः असुरक्षित असतात, कारण त्यांच्याकडे सामान्यतः मर्यादित आर्थिक साठा असतो आणि वारंवार होणारे शेतीतील नुकसान सहन करण्याची क्षमता त्यांच्याकडे नसते.

3. **शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा:** कर्जबाजारीपणा हा कृषी संकटाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू आहे. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी लागणारे साहित्य खरेदी करण्यासाठी, मजूर कामावर ठेवण्यासाठी, यंत्रसामग्री चालवण्यासाठी आणि हंगामी खर्च भागवण्यासाठी कर्जाची आवश्यकता असते. ते घरगुती वापर, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या भागवण्यासाठीही कर्ज घेतात. जेव्हा शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कर्ज फेडण्यासाठी अपुरे पडते, तेव्हा शेतकऱ्यांना पुढील लागवडीच्या हंगामासाठी अतिरिक्त कर्जाची गरज भासते. यामुळे कर्जबाजारीपणाचे एक दुष्टचक्र निर्माण होते. वेळेवर बँकांकडून कर्ज मिळण्यासाठी होणा-या विलंबामुळे काही शेतकरी अनौपचारिक सावकार किंवा व्यापाऱ्यांकडून अधिक व्याजदरावर कर्ज घेतात, ज्यामुळे त्यांना संभाव्यतः प्रतिकूल परतफेडीच्या अटींना सामोरे जावे लागते.

4. **कृषी उत्पादनाच्या किंमतीतील चढउतार:** शेतकऱ्यांचे उत्पन्न केवळ उत्पादित मालाच्या प्रमाणावरच नव्हे, तर त्या मालाला मिळणाऱ्या किमतींवरही अवलंबून असते. कृषी मालाला असलेली देशांतर्गत मागणी, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा, उत्पादन पातळी, व्यापार धोरणे आणि स्पर्धात्मक पुरवठ्याच्या उपलब्धतेतील बदलांमुळे कृषी मालाच्या किमतींमध्ये मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार होतात. जेव्हा बाजारभाव लागवडीचा खर्च आणि कौटुंबिक गरजा भागवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पातळीपेक्षा खाली येतात, तेव्हा शेतीतील नफा कमी होतो. मर्यादित साठवणूक सुविधा असलेल्या शेतकऱ्यांना

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

कापणीनंतर लगेचच आपला माल विकण्यास भाग पडते, त्यावेळी बाजारात आवक जास्त असते. परीणामी मालाला कमी किंमत मिळते.

5. **लहान आणि खंडित जमिनीचे तुकडे:** लघू आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना प्रति युनिट उत्पादन खर्च जास्त येतो आणि त्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाचा फायदा घेण्याच्या संधी मर्यादित होतात. सिंचन उपकरणे, आधुनिक यंत्रसामग्री, साठवणुकीच्या सुविधा आणि सुधारित कृषी तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेशी आर्थिक संसाधने नसतात. जमिनीच्या तुकड्यांमुळे यांत्रिकीकरण आणि संसाधनांचे कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे देखील त्यांना कठीण असते. परिणामी, लहान शेतकऱ्यांना कमी नफा आणि उत्पादन व बाजारपेठेतील समस्यामुळे अधिक असुरक्षिततेचा सामना करावा लागतो.

6. **हवामान बदल व पर्यावरणीय जोखीम:** पर्जन्यमानातील बदल, वाढते तापमान, दुष्काळ, अतिवृष्टी आणि कीड प्रादुर्भाव यांमुळे कृषी उत्पादकतेवर खूप मोठा परिणाम होत असतो. जे शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर एकाच पिकावर अवलंबून असतात, त्यांना प्रतिकूल हवामान आणि कमी बाजारभाव यांचा यांचा खूप मोठा धोका असतो. जमिनीचा ऱ्हास आणि अकार्यक्षम जल व्यवस्थापनामुळे शेतजमिनीची दीर्घकालीन उत्पादकता कमी होत असते. त्यामुळे, जलसंधारण, हवामान-अनुकूल पिकांचे वाण, सुधारित कृषी सल्ला आणि शाश्वत शेती पद्धतींद्वारे हवामानाशी संबंधित धोक्यांवर उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते.

7. **अपुरे कृषी विपणन आणि साठवणूक:** पुरेशा साठवणूक सुविधांचा, प्रक्रिया युनिट्स आणि प्रत्यक्ष बाजारपेठेशी कनेक्शन यांच्या कमतरतेमुळे शेतकऱ्यांच्या कृषी मालाला चांगला भाव मिळण्यच्या शक्यता मर्यादित होतात. शेतकऱ्यांना गुणवत्तेचे निकष पूर्ण करण्यात किंवा त्यांच्या तात्काळ परिसराबाहेरील बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळवण्यातही ब-याच अडचणी निर्माण होतात.

8. **पूरक उत्पन्नाच्या मर्यादित संधी:** विदर्भामध्ये विशेषत: ग्रामीण भागामध्ये शेती हा उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत आहे. जेव्हा शेतीमधून प्राप्त उत्पादन कमी होते, तेव्हा शेतक-यांना पूरक उत्पन्न संधी देखील मर्यादीत होतात अशावेळी त्यांना घरगुती गरजा भागवणे आणि कर्जाची परतफेड करणे कठीण होते. पशुपालन, दुग्धोत्पादन, कुक्कुटपालन, अन्न प्रक्रिया, वन-आधारित उपजीविका आणि ग्रामीण उद्योग हे पूरक उत्पन्न मिळवून देऊ शकतात. परंतू, या उपक्रमांसाठी पतपुरवठा, प्रशिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि विश्वसनीय बाजारपेठांची उपलब्धता आवश्यक असते.

कृषी संकटामुळे होणारे परीणाम (Consequences of Agrarian Distress):

1. **शेतक-यांच्या उत्पन्नात घट:** कमी उत्पन्न, वाढता मशागत खर्च आणि प्रतिकूल बाजारभाव यांमुळे निव्वळ शेती उत्पन्न कमी प्राप्त होते. जेव्हा शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे अनिश्चित होते, अशावेळी कुटुंबांना खर्चाचे नियोजन करणे, शेती सुधारणेसाठी गुंतवणूक करणे किंवा भविष्यातील गरजांसाठी बचत करणे मात्र कठीण बनते. शेतक-यांच्या उत्पन्नातील सातत्यपूर्ण अशी अस्थिरता मात्र कृषी उत्पादकता वाढवणाऱ्या तंत्रज्ञानातील गुंतवणुकीला देखील निरुत्साहित करते, ज्याचा दीर्घकाळामध्ये कृषी विकासावर खूप मोठा परिणाम होण्याची दाट शक्यता असते.

2. **शेतक-यांवरील वाढता कर्जबाजारीपणा व वित्तीय सुरक्षा:** जेव्हा वारंवार शेतकऱ्यांना पिकांचे नुकसान होते किंवा शेतमालाला अपुरा भाव मिळतो, तेव्हा ते वर्तमानातील कर्जे फेडू शकत नाहीत व अतिरिक्त कर्ज घेतल्याने त्यांचा आर्थिक भार वाढू शकतो. अशा परिस्थितीत कर्जफेडीसाठी कौटुंबिक उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा खर्च करावा लागतो, ज्यामुळे अन्न, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि उत्पादक गुंतवणुकीसाठी कमी संसाधने शिल्लक राहतात. यामुळे शेतकरी कुटुंबांची आर्थिक सुरक्षा मात्र कमकुवत बनते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. **शेतक-यांच्या आत्महत्या:** विदर्भातील कृषी संकटाशी संबंधित सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक समस्या म्हणजे सातत्याने होणा-या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होय.

4. **ग्रामीण भागातील बेरोजगारी व स्थलांतर:** जेव्हा शेतीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही, तेव्हा ग्रामीण मजूर शहरांमध्ये आणि औद्योगिक केंद्रांमध्ये रोजगाराच्या शोधात जातात. हंगामी किंवा दीर्घकालीन स्थलांतरामुळे कुटुंबांना त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत वाढवण्यास काही प्रमाणात मदत होते, परंतु त्यांना असुरक्षित रोजगार, अनियमित उत्पन्न आणि अतिरिक्त राहणीमानाचा खर्च यांसारख्या समस्यांना देखील सामोरे जावे लागते. तसेच स्थलांतरामुळे काही भागांमध्ये शेतमजुरांची उपलब्धता कमी होते आणि गावांमध्ये राहिलेल्या महिला व घरातील वृद्ध सदस्यांवर अतिरिक्त जबाबदाऱ्या देखील निर्माण होऊ शकतात. त्यामुळे, कृषी संकटामुळे होणारे स्थलांतर कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागातील शेतीव्यतिरिक्त रोजगार आणि स्थानिक उद्योगांच्या संधींचा विस्तार करणे महत्त्वाचे आहे.

5. **शिक्षण आणि आरोग्यावरील प्रतिकूल परिणाम:** आर्थिक अडचणींमुळे कुटुंबांना शिक्षण, पोषण आणि आरोग्यसेवा यांवरील खर्च कमी करावा लागतो. यामुळे बरेचदा मुलांच्या शिक्षणात देखील व्यत्यय येतो, तर कुटुंबातील सदस्य आर्थिक अडचणींमुळे वैद्यकीय उपचार पुढे ढकलतात. यामुळे मानवी विकासावर प्रतिकूल परिणाम घडून येतो.

कृषी संकटामुळे लहान व्यवसाय, ग्रामीण पतसंस्था आणि स्थानिक रोजगारावर देखील प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे, कृषी क्षेत्रातील ही असुरक्षितता दूर करणे हे केवळ शेतकऱ्यांसाठीच नव्हे, तर विदर्भाच्या व्यापक अर्थव्यवस्थेसाठीही महत्त्वाचे आहे.

विदर्भातील कृषी संकट निवारणासाठी धोरणात्मक उपाययोजना (Policy Measures to address the Agrarian Distress in Vidarbha):

विदर्भातील कृषी संकटावर मात करण्यासाठी एका व्यापक धोरणात्मक चौकटीचा अवलंब करण्याची नितांत आवश्यकता आहे, ज्यामुळे शेतक-यांच्या आर्थिक अडचणींचे तात्काळ निराकरण होवू शकते व शेतीची दीर्घकालीन आर्थिक शाश्वतता देखील मजबूत होवू शकते. विदर्भातील कृषी संकट दूर करण्यासाठी प्रामुख्याने पुढील उपाययोजना उपयुक्त आहेत.

1. **सिंचन आणि जलसंधारणाचा विस्तार:** विदर्भातील कृषी संकट दूर करण्यच्या संदर्भात विश्वसनीय सिंचनाची उपलब्धता सुधारणे हे एक प्रमुख धोरणात्मक प्राधान्य असले पाहिजे. सरकारने सिंचन प्रकल्पांची पूर्तता आणि प्रभावी वापराला गती देणे, विद्यमान प्रणालींची दुरुस्ती करणे आणि सिंचन पाण्याच्या वितरणात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. पाणलोट विकास, शेततळी, पर्जन्यजल संचयन, भूजल पुनर्भरण आणि मृदा-ओलावा संवर्धन यांमुळे शेतकऱ्यांना पावसातील अनियमितता व्यवस्थापित करण्यास मोठी मदत होऊ शकते. ज्याठीकाणी आर्थिकदृष्ट्या योग्य असेल, त्याठिकाणी ठिबक आणि तुषार सिंचन प्रणालीसह सूक्ष्म-सिंचन प्रणालीला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. महाराष्ट्राच्या जलयुक्त शिवार अभियान २.० मध्ये मृदा आणि जल संवर्धन, पाणलोट विकास आणि गावपातळीवरील पाण्याची उपलब्धता सुधारण्यासाठी उपाययोजनांचा समावेश आहे. तरीदेखील, चिरस्थायी परिणाम दीसून येण्यासाठी प्रभावी अंमलबजावणी आणि लाभांचे न्याय्य वितरण याची आवश्यकता आहे.

2. **परवडणारे आणि वेळेवर मिळणारे संस्थात्मक कर्ज:** शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात आणि शेतीमध्ये खर्च करावयाच्या वेळी परवडणारे कर्ज उपलब्ध झाले पाहिजे. बँका, सहकारी पतसंस्था आणि इतर पात्र कर्ज देणाऱ्या संस्थांनी लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपर्यंत आपली पोहोच अधिक मजबूत केली पाहिजे. यामध्ये पुढील बाबींचा समावेश असणे आवश्यक आहे: कर्ज मिळण्यासाठीच्या अर्ज दाखल करण्याची प्रक्रिया सुलभ करणे, किसान क्रेडिट कार्ड सुविधांविषयी जागरूकता वाढवणे, पीक कर्जाचे वेळेवर वितरण करणे., आर्थिक साक्षरता आणि कर्ज समुपदेशन मजबूत करणे व

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

तसेच ज्या पात्र भाडेकरू शेतकऱ्यांकडे आणि शेती कसणाऱ्यांकडे जमिनीची पारंपरिक कागदपत्रे नाहीत, त्यांच्यासाठी औपचारिक कर्जाची उपलब्धता करून देणे इत्यादी.

3. **पीक विम्याची प्रभावी अंमलबजावणी:** पीक विमा शेतकऱ्यांना अधिसूचित नैसर्गिक आपत्ती आणि इतर संरक्षित जोखमींमुळे होणारे आर्थिक नुकसान व्यवस्थापित करण्यास मदत करतो. तथापि, त्याची परिणामकारकता योग्य व्याप्ती, पारदर्शक मूल्यांकन, सुलभ नोंदणी आणि वेळेवर दाव्यांचे निराकरण यावर अवलंबून असते. प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) पीक-जोखीम संरक्षणासाठी एक विद्यमान धोरणात्मक चौकट उपलब्ध करते. स्थानिक पातळीवर पिकांच्या नुकसानीचे अधिक चांगले मूल्यांकन, पात्रतेच्या अटींची पारदर्शक माहिती, कार्यक्षम तक्रार निवारण आणि स्वीकारार्ह दाव्यांचे वेळेवर निराकरण यांद्वारे त्याची अंमलबजावणी अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.

4. **कृषीमालाला रास्त किंमत व उत्तम बाजारपेठांची उपलब्धता:** शेतीतील नफा वाढवण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मालाला किफायतशीर किंवा रास किंमत किंवा भाव प्राप्त होईल याची खात्री करणे आवश्यक आहे. याकरिता पुढील उपाययोजना सहाय्यक ठरू शकतात: कृषी बाजारपेठेची पायाभूत सुविधा मजबूत करणे, किमतींच्या रिअल-टाइम माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविणे, साठवणुक गोदामांचा विस्तार करणे आणि शास्त्रीय पद्धतीने व्यवस्थापित गोदामे उभारणे, शेतकरी उत्पादक संघटनांना (FPOs) प्रोत्साहन देणे, सामूहिक विपणन आणि मोठ्या प्रमाणात उत्पादन खरेदीला प्रोत्साहन देणे, शेतकरी, प्रक्रिया करणारे आणि संस्थात्मक खरेदीदार यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध विकसित करणे आणि कापूस, सोयाबीन, कडधान्ये आणि इतर कृषी उत्पादनांवर स्थानिक पातळीवर प्रक्रिया करण्याचा विस्तार करणे इत्यादी.

5. **पीक विविधता आणि शाश्वत शेती:** मर्यादित पिकांवर अत्याधिक अवलंबून राहिल्याने शेतकऱ्यांना उत्पादन आणि किमतीच्या सामान्य जोखमींना सामोरे जावे लागू शकते. त्यामुळे स्थानिक जमिनीची स्थिती, पर्जन्यमान, सिंचनाची उपलब्धता आणि बाजारपेठेतील मागणीनुसार पीक विविधतेला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. याकरीता पुढील उपाय आवश्यक आहेत: कडधान्ये, तेलबिया आणि योग्य फळबाग पिकांना प्रोत्साहन देणे; एकात्मिक शेती पद्धतींना प्रोत्साहन देणे; पशुपालन आणि दुग्धोत्पादनाला पाठिंबा देणे; माती परीक्षण आणि संतुलित खत वापरास प्रोत्साहन देणे; हवामान-प्रतिरोधक बियाणे आणि सुधारित कीड-व्यवस्थापन पद्धतींना प्रोत्साहन देणे व कृषी विस्तार सेवा आणि शेतकरी प्रशिक्षणाचा विस्तार करणे इत्यादी.

6. **कृषी विस्तार आणि डिजिटल सेवांचे बळकटीकरण:** शेतकऱ्यांना हवामानाचा अंदाज, पीक व्यवस्थापन, कीड प्रादुर्भाव, निविष्ठांचा वापर आणि बाजारभाव यांबद्दल वेळेवर माहितीची आवश्यकता असते. कृषी विद्यापीठे, कृषी विज्ञान केंद्रे, विस्तार अधिकारी आणि डिजिटल सल्लागार मंच अशी माहिती पुरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. डिजिटल कृषी सेवा स्थानिक भाषांमध्ये उपलब्ध असाव्यात आणि डिजिटल साक्षरतेची विविध पातळी असलेल्या शेतकऱ्यांसाठी त्या तयार केल्या गेल्या पाहिजेत. ज्या शेतकऱ्यांकडे विश्वसनीय इंटरनेटची सोय नाही किंवा ज्यांना खाजगी सल्लागार सेवा परवडत नाहीत, त्यांच्यासाठी सार्वजनिक विस्तार सेवा उपलब्ध असणे आवश्यक आहे.

7. **कृषी-प्रक्रिया आणि ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन:** कृषी प्रक्रिया सुविधा विकसित केल्याने रोजगार निर्माण होऊ शकतो, काढणीनंतरचे नुकसान कमी होऊ शकते आणि प्रदेशांतर्गत मूल्यवर्धन वाढू शकते. गुंतवणुकीच्या संधींमध्ये कापूस पिंजणे आणि वस्त्रोद्योग, सोयाबीन प्रक्रिया, डाळ गिरणी, तेल काढणे, अन्न प्रक्रिया, दुग्धव्यवसाय, साठवणूक आणि वाहतूक यांचा समावेश आहे. ग्रामीण उद्योग आणि लघुउद्योगांच्या विकासामुळे शेतकरी कुटुंबांना पूरक रोजगार मिळू शकतो. अशा गुंतवणुकीला योग्य पायाभूत सुविधा, वित्तपुरवठा, तांत्रिक प्रशिक्षण आणि व्यापक बाजारपेठांशी संबंधांद्वारे पाठिंबा देणे आवश्यक आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

8. **सामाजिक सुरक्षा आणि कुटुंब कल्याणात सुधारणा:** शेतकऱ्यांची आर्थिक सुरक्षा केवळ शेती उत्पन्नावर अवलंबून नसते. आरोग्यसेवा, शिक्षण, निवृत्तीवेतन आणि सामाजिक संरक्षणाची उपलब्धता इत्यादी बाबी ग्रामीण कुटुंबांवरील आर्थिक ताण कमी करू शकतात. सामाजिक सुरक्षा आणि कुटुंब करण्याकरिता पुढील उपायांचा अवलंब लाभदायक ठरू शकतो: सार्वजनिक आरोग्यसेवा आणि कमी किन्मतीच्या औषधांची उपलब्धता करून देणे; सहज उपलब्ध मानसिक आरोग्य सेवा आणि गोपनीय समुपदेशन प्रदान करणे; ग्रामीण रोजगाराच्या संधी बळकट करणे; ग्रामीण युवकांसाठी कौशल्य-विकास कार्यक्रमांचा विस्तार करणे; निवृत्तीवेतन आणि पात्र कल्याणकारी योजनांची उपलब्धता सुधारणे, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमुळे प्रभावित झालेल्या कुटुंबांना वेळेवर आधार आणि पुनर्वसन प्रदान करणे इत्यादी.

   हे उपाय अल्पकालीन कृषी संकटांना दीर्घकालीन कौटुंबिक संकटांमध्ये रूपांतरित होण्यापासून रोखण्यास मदत करू शकतात.

9. **प्रदेश-विशिष्ट कृषी नियोजन:** विदर्भातील विविध प्रदेशामध्ये पर्जन्यमान, जमिनीची स्थिती, सिंचन, पिके आणि बाजारपेठेची उपलब्धता यांमध्ये बरीच मोठी तफावत आहे. या तफावतीमुळे विदर्भामध्ये जिल्हा-विशिष्ट धोरणांची आवश्यकता भासते. कृषी नियोजनात यवतमाळ, अमरावती, अकोला, वाशिम, बुलढाणा, वर्धा, नागपूर, चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया आणि भंडारा यांसारख्या जिल्ह्यांच्या विशिष्ट गरजा विचारात घेतल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ, कोरडवाहू कापूस पिकवणाऱ्या भागांना अधिक प्रभावी जलसंधारण, पीक-जोखीम व्यवस्थापन आणि बाजारपेठेच्या पाठिंब्याची आवश्यकता असू शकते, तर विविध पीक पद्धती असलेल्या भागांना प्रादेशिकदृष्ट्या योग्य पीक विविधता आणि प्रक्रिया संधींचा फायदा होऊ शकतो.

   जिल्हा-स्तरीय कृषी योजनांमध्ये मोजता येण्याजोगी उद्दिष्ट्ये, पारदर्शक देखरेख आणि परिणामांचे नियमित मूल्यांकन यांचा समावेश असावा.

विदर्भातील कृषी संकट कमी करण्यासाठी सार्वजनिक कार्यक्रमांची भूमिका (Role of Government Programmes to reduce the Agrarian Distress in Vidarbha):

अनेक विद्यमान सरकारी योजना कृषी संकट कमी करण्यास हातभार लावू शकतात. परंतू त्यांची परिणामकारकता ही त्या योजनांची अंमलबजावणी, सुलभता आणि समन्वय यांवर अवलंबून असते.

1. **प्रधानमंत्री फसल बिमा योजना (PMFBY):** ही योजना नैसर्गिक आपत्ती, कीड आणि रोगांमुळे होणाऱ्या विशिष्ट पीक नुकसानीपासून विमा संरक्षण प्रदान करते. यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या नुकसानीचा काही भाग वसूल करण्यास मदत होते आणि पीक अपयशामुळे निर्माण होणारी आर्थिक अनिश्चितता कमी होते.

2. **किसान क्रेडिट कार्ड (KCC):** किसान क्रेडिट कार्ड हे पात्र शेतकऱ्यांना कृषी कार्यांसाठी वेळेवर संस्थात्मक कर्ज उपलब्ध करून देते. त्यामुळे जास्त व्याजदर आकारणाऱ्या सावकारांवरील शेतक-यांचे अवलंबित्व कमी होते आणि शेतकऱ्यांना बियाणे, खते व इतर आवश्यक निविष्ठा खरेदी करण्यास खूप मदत होते.

3. **न्युनत्तम आधारभूत किंमत (MSP):** न्युनत्तम आधारभूत किंमत आणि सरकारी खरेदीमुळे पात्र पिकांना बाजारात मिळणाऱ्या कमी बाजारभावापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण होते. प्रभावी खरेदीमुळे नाइलाजाने होणारी विक्री कमी होते आणि कापूस, सोयाबीन व इतर पीक उत्पादकांसाठी उत्पन्नाची सुरक्षा देखील सुधारते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

4. **प्रधान मंत्री कृषी सिंचाई योजना (PMKSY):** ही योजना ठिबक आणि तुषार सिंचनासारख्या उपायांद्वारे सिंचन विकासाला आणि पाण्याच्या कार्यक्षम वापराला प्रोत्साहन देते. यामुळे मान्सूनच्या पावसावरील अवलंबित्व कमी होते आणि कृषी उत्पादकता व दुष्काळाला तोंड देण्याची क्षमता सुधारते.

5. **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA):** मनरेगा पात्र ग्रामीण कुटुंबांना रोजगाराच्या संधी आणि पूरक मजुरीचे उत्पन्न प्रदान करते. हे कुटुंबांना शेतीतील टंचाईच्या काळात आवश्यक खर्च भागवण्यास मदत करते आणि जलसंधारण व ग्रामीण मालमत्ता निर्मितीस समर्थन देते.

6. **जलयुक्त शिवार अभियान 2.0 :** महाराष्ट्र सरकारचा हा उपक्रम जलसंधारण, पाणलोट विकास आणि भूजल पुनर्भरण यांना प्रोत्साहन देतो. यामुळे विदर्भातील पावसावर अवलंबून असलेल्या भागांमध्ये पाण्याची उपलब्धता सुधारते, दुष्काळाची शक्यता कमी होते आणि कृषी उत्पादकतेला आधार प्राप्त होतो.

निष्कर्ष (Conclusion):

विदर्भातील कृषी संकट हे कृषी विकास, ग्रामीण कल्याण आणि प्रादेशिक आर्थिक विकासापुढे एक मोठे आव्हान आहे. पावसावरील अवलंबित्व, वाढता उत्पादन खर्च, पिकांच्या दरातील चढ-उतार, कर्जबाजारीपणा, मर्यादित सिंचन आणि उपजीविकेच्या साधनांमधील अपुरे वैविध्य या सर्वांमुळे शेतकरी कुटुंबांची आर्थिक सुरक्षा धोक्यात येऊ शकते. या संशोधन अभ्यासातून असे दिसून येते की, केवळ काही विशिष्ट उपाययोजना किंवा अल्पकालीन आर्थिक मदतीने कृषी संकट सोडवता येणार नाही. पतपुरवठा, पीक विमा, सिंचन योजना आणि खरेदी यंत्रणा महत्त्वाची भूमिका बजावत असल्या तरी, त्यांचे फायदे हे प्रभावी अंमलबजावणी, सुलभता आणि समन्वयावर अवलंबून असतात.

शाश्वत उपायासाठी प्रामुख्याने जोखमीच्या कृषी व्यवस्थेकडून अधिक लवचिक आणि वैविध्यपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे संक्रमण करणे आवश्यक आहे. जलसंधारण, परवडणारे कर्ज, कृषी संशोधन, पारदर्शक बाजारपेठा, मूल्यवर्धन आणि ग्रामीण रोजगार यांमधील गुंतवणुकीमुळे शेतकऱ्यांची अनिश्चितता हाताळण्याची क्षमता मजबूत होऊ शकते. त्याचप्रमाणे, सुलभ आरोग्यसेवा, सामाजिक संरक्षण आणि गंभीर संकटात सापडलेल्या कुटुंबांना योग्य तो आधार देणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. सुधारित उत्पादकता, शाश्वत संसाधन व्यवस्थापन, कृषी-प्रक्रिया आणि मजबूत बाजारपेठ संबंधांच्या माध्यमातून विदर्भामध्ये कृषी विकासाची प्रचंड क्षमता आहे. ही क्षमता प्रत्यक्षात आणण्यासाठी स्थानिक परिस्थितीनुसार तयार केलेली धोरणे आणि त्यांना सातत्यपूर्ण देखरेख व विश्वसनीय पुराव्यांचा आधार असणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात, कृषी धोरणाचे यश केवळ कृषी उत्पादनावरून नव्हे, तर शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न, उपजीविकेची सुरक्षा, लवचिकता आणि जीवनमानातील सुधारणांवरून मोजले गेले पाहिजे. म्हणजे विदर्भातील कृषी संकट दूर होण्यास मोठा हातभार लागेल.

संदर्भ (References):

1. Kale N. M. & Others (2011), “Factors Affecting Agrarian Distress Proneness in Western Vidarbha”, Journal of Agricultural Extension Management.
2. Kale N. M. & Others (2012), “Socio-Economic Dimensions of Small and Marginal Farmers in Agrarian Distress Prone Districts of Vidarbha”, Indian Journal of Agricultural Research.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. Pande V. C. & Others (2017), "Can Watershed-based Interventions be a Panacea to Agrarian Distress in Vidarbha Region of Maharashtra? A Case Study", Journal of Rural Development.
4. Dhadwad M. B. & Rao D. U. M. (2008), "Nature and Extent of Agrarian Distress among the Cotton Growers of Vidarbha Region", Indian Research Journal of Extension Education.
5. Ulemale D. P. & More R. A. (2026), "Agrarian Crisis and Farmer Suicides in India: A Regional Analysis of Vidarbha", International Research Journal of Innovation in Science and Technology.
6. Voleti Radhika, "A Study on the Agrarian Crisis in Vidarbha: Causes and Consequences", Indian Journal of Law and Legal Research.
7. Economic Surveys of Maharashtra.
8. लोकसत्ता वर्तमानपत्रातील लेख
9. लोकमत वर्तमानपत्रातील लेख
10. देशोन्नती वर्तमानपत्रातील लेख